

«КОЛИШНІ КУРКУЛІ» ЯК ЦІЛЬОВА ГРУПА «КУРКУЛЬСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ» 1937–1938 рр.

У статті досліджено одну із цільових груп «куркульської операції» 1937–1938 рр. так званих «колишніх куркулів». Встановлено критерії, за якими селян зараховували до цієї категорії. Охарактеризовано основні механізми фальсифікації справ «колишніх куркулів».

Ключові слова: Великий терор, репресії, колишні куркулі, НКВС.

Важливою складовою Великого терору 1937–1938 рр. стала так звана «куркульська операція», висвітленню якої вітчизняні та зарубіжні науковці приділяють особливу увагу. Процес підготовки, реалізації й завершення операції, а також «роль жертв, карателів та їхніх попутників» аналізується в працях, підготовлених у рамках російсько-українсько-німецького дослідницького проекту «Сталінізм у радянській провінції 1937–1938 рр. Масова операція» [1]. Певним підсумком роботи над проектом стала публікація двотомника документів, у яких висвітлюється перебіг «куркульської операції» в Україні [2]. Тематичні блоки документів супроводжуються розлогими вступними статтями М. Юнге, Б. Бонвеча, Р. Біннера [3], у яких роз'яснюються парадигма й історичний контекст описаних у документах подій.

Вагомий внесок у дослідження «куркульської операції» зробив і київський науковець В. Васильєв, який у своїй статті не лише ґрунтовно проаналізував процес збільшення «лімітів» на репресії, але й звернув увагу на те, що протягом масової репресивної акції щодо виконання вказаного наказу «постійно зростала кількість соціальних груп, які підпадали під репресії» [4, с. 135].

Зазначимо, що переважна більшість вітчизняних досліджень, присвячених репресивній операції за наказом НКВС СРСР №00447 характеризують процес її підготовки, механізми реалізації й завершення, залишаючи поза увагою аналіз основних контингентів репресій: «колишніх куркулів», «карних злочинців» тощо. Тому метою даної розвідки є характеристика однієї з цільових категорій «куркульської операції» так званих «колишніх куркулів» на основі дослідження їхніх архівно-слідчих справ.

Проведення «куркульської операції» санкціонувала директива політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р., яка одночасно визначила основні контингенти репресій: «колишні куркулі» і карні злочинці. Саме ці «антирадянські елементи» центр звинуватив в організації різноманітних антирадянських і диверсійних злочинів і в колгоспах та радгоспах, і на транспорті й у деяких галузях промисловості [2, с. 40–41]. Спрямування репресивного удару проти «колишніх куркулів» пояснюється тим, що після масштабного розкуркулення 1930–1931 рр. вони перетворилися на окрему, маргіналізовану верству населення. При цьому до «колишніх куркулів» влада зараховувала не лише розкуркулених, але й бідняків і середняків, репресованих у 1928–1936 рр. за невиконання державних зобов'язань: контракційних планів, хлібо- та м'ясозаготівель або за скоєння міфічних контрреволюційних злочинів, переважно за контрреволюційну агітацію. Занепокоєння місцевих очільників викликало те, що деякі «колишні куркулі», відбувши покарання, поверталися додому й вимагали відшкодування конфіскованого майна, спираючись на підтримку односельців. Зокрема на цьому ґрунті відбувалися зіткнення з переселенцями, які переїхали до республіки з Росії та Білорусії після Голодомору.

До того ж представники центральної влади вважали, що значна частина куркулів змогли уникнути репресій, або саморозкуркулившись шляхом поділу чи продажу майна, або переїхавши до міст, на новобудови, що дозволило розчинитися серед тисяч чорноробів – нового пролетаріату. За підрахунками радянських істориків, упродовж 1929–1930 рр. в СРСР саморозкуркулились і втекли до міст близько 200–250 тис. куркульських господарств

– чверть куркульства, тобто 1 млн осіб [5, с. 117]. Окрему групу складали куркулі – утікачі із місць депортації та куркульських висілків, які, на погляд керівництва держави, поповнювали лави різноманітних контрреволюційних і бандитських угруповань, що тягнуло за собою зростання рівня злочинності.

Загалом для влади «колишні куркулі» залишалися «соціально ворожими», потенційно небезпечними, здатними в будь-який момент виступити проти існуючого режиму. Особливо місцеві можновладці боялися «куркульської помсти». Тому «куркульська операція» повинна була остаточно вирішити куркульське питання. У проекті наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні», підготовленому в лютому 1938 р., прямо вказувалося, що «куркуля ми репресуємо саме за однією цією ознакою» [6, с. 53]. Інакше кажучи, селян карали не за міфічну антирадянську діяльність, а за саму належність до певної соціальної групи.

Директива політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. зобов'язала секретарів обкомів і крайкомів, а також регіональних представників НКВС взяти на облік усіх куркулів та карних злочинців. Найбільш вороже налаштованих представників цих двох груп передбачалося заарештувати та розстріляти, решту, «менш активних» – негайно переписати й вислати. Для засудження винних створювалися трійки, склад яких разом з кількістю зареєстрованих куркулів і карних злочинців потрібно було надати до Москви протягом п'яти днів [2, с. 41].

Підготовка «куркульської операції» закінчилася виданням 30 липня 1937 р. оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Зміст наказу свідчить про його антиселянську спрямованість – з-поміж контингенту, призначеного під репресії, більшість становили «колишні куркулі», що «повернулися після відбуття покарання», «утекли з таборів або трудпоселень», змогли уникнути розкуркулення, були членами «повстанських, фашистських, терористичних і бандитських формувань» [7, с. 330–331]. В УРСР, як і в більшості союзних республік,

«куркульська операція» починалася 5 серпня й мала тривати чотири місяці.

Аналіз архівно-слідчих справ свідчить, що жертвами «куркульської операції» в УРСР стали всі три категорії куркулів, визначені у постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Наприклад, Іван Авакумович Кисільов скоріш за все належав до «третьої» категорії куркулів, оскільки в 1930 р. його розкуркулили і переселили із с. Златоустівка на куркульський висілок Сталіндорфського району [8, арк. 22]. А Григорія Кириловича Бабенка із с. Чистопіль П'ятихатського району зарахували до «другої» категорії куркулів, оскільки в лютому 1930 р. його мали депортувати за межі України, але через стан здоров'я залишили [9, арк. 15].

Серед репресованих за категорією «колишні куркулі» були і сини заможних селян, які за майновим становищем належали до середняків і бідняків, а тому в 1930–1931 рр. не розкуркулювалися. Приміром, батько Терентія Савича Макаренка із с. Олексіївка Нікопольського району вважався куркулем, але в 1922 р. син відокремився і почав господарювати самостійно. На момент колективізації у нього було середняцьке господарство. Після організації колгоспу у селі Т. С. Макаренко вступив до його складу, де працював на різних роботах. Це доводить, що Т. С. Макаренко не був заможним, оскільки приймати куркулів до колективних об'єднань суворо заборонялося [10, арк. 39 Зв.].

Щоб довести належність обвинувачених до куркулів, слідчі НКВС використовували сфальсифіковані характеристики сільрад про їхнє майнове становище. Зокрема, у характеристиці Олексіївської сільради Нікопольського району стверджувалося, що в господарстві Т. С. Макаренка нібито нараховувалося 100 дес. землі, 4 коней, 4 волів, 3 корів, 12 голів молодняка, 30 овець, великий сільгопреманент, а також викривалося 2–3 постійних батраків і до 10 сезонних. Насправді, Т. С. Макаренку належало до 10 га землі, 2 коней і 1 корова, а із найманих працівників була лише нянька, яку іноді наймали на декілька місяців, оскільки в родині виховувалося 7 дітей [10, арк. 39 Зв.].

Спільним для всіх репресованих за категорією «колишні куркулі» було те, що протягом 1930–1933 р. ці селяни вже притягувалися до кримінальної відповідальності органами ДПУ. Показово, що як і під час «куркульської операції», їм тоді інкримінували здійснення «контрреволюційної агітації», тобто репресували за ст. 54–10 КК УСРР. Наприклад, Т. С. Макаренка було обвинувачено в «проведенні антирадянської агітації, спрямованої проти плану хлібозаготівель, на розкладення колгоспу і прояву до організації повстанських тенденцій» [11, арк. 15]. Із матеріалів кримінальної справи зрозуміло, що його засудили в рамках репресивної кампанії під час хлібозаготівель 1932/33 р.

А І. А. Кисільова репресували у березні 1931 р., обвинувативши в агітації серед селян, «щоб не виконували хлібозаготівлю, м'ясозаготівлю, щоб не йшли до колгоспів, а ті, що були там, вийшли, говорячи, що вони там нічого не будуть мати» [8, арк. 22]. Скоріш за все, він став жертвою каральної операції з вилучення «активних контрреволюційних елементів села», яку чекісти провели у березні 1931 р. Вона передувала кампанії з розкуркулення і депортації селянських господарств, здійсненій з 1 червня до 9 липня 1931 р. Як «соціально-небезпечний елемент» був висланий до Північного краю у 1931 р. і Харлампій Семенович Пащенко [12, арк. 27].

Типовими були і вироки, ухвалені Особливою нарадою при Колегії ДПУ УСРР в 1930–1933 р., – вислання через повноважне представництво ОДПУ до Північного краю терміном на три роки. Відтак на момент проведення «куркульської операції» всі обвинувачені вже відбули покарання, а отже на законних підставах повернулися до місць постійного проживання. Це засвідчують документи, що зберіглися в матеріалах їхніх кримінальних справ. Приміром, управління Ухто-Печорського виправно-трудового табору надало Х. С. Пащенко довідку про відбуття покарання із зарахуванням 149 робочих днів і звільнення 19 жовтня 1934 р. з дозволом на проїзд до ст. Апостолове [12, арк. 30].

Проте, незважаючи на наявність таких документів, в обвинувальних висновках часто вказувалося, що «колишні куркулі» нібито втекли із місць позбавлення волі, як зокрема у кримі-

нальній справі Х. С. Пащенко. Хоча це погано узгоджується з тим, що куркулі-втікачі легально працювали у колгоспах на момент арешту. Так, Х. С. Пащенко до арешту працював конюхом у колгоспі «1 травня» с. Першетравня Косіорівського (нині Апостолівського) району Дніпропетровської області [12, арк. 58].

Підставою для винесення вироків «колишнім куркулям» ставали «зізнання» самих обвинувачених та покази свідків. Жодних речових доказів, які б засвідчували контрреволюційну діяльність заарештованих, у матеріалах кримінальних справ не було.

Щодо «зізнань» обвинувачених, то за змістом вони однотипні. Передусім, фігуранти справ визнавали, що вони – куркулі, «невдоволені радянською владою за розкуркулення» [13, арк. 39]. Власне це зізнання виступало як пояснення причин їхньої контрреволюційної діяльності: «колишні куркулі» були ображені владою, а тому мстилися їй.

Потім на допиті обвинувачені розкривали зміст своєї контрреволюційної роботи: «висловлював невдоволення радянською владою», «проводив серед колгоспників систематичну контрреволюційну агітацію, спрямовану на повалення радвлади і висловлював свої терористичні наміри проти вождів партії та уряду» [14, арк. 15].

Разом з тим зазначимо, що нерідко фігуранти «куркульських справ», розуміючи, що на них очікує, відмовлялися визнати себе винними. Так, у проекті наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні» зазначалося, що в окремих областях кількість зізнань ледве досягала 20–30–40 % [6, с. 52].

Показово, що факти грубої фальсифікації справ «колишніх куркулів» були встановлені слідчими управлінь КДБ вже в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. під час так званої «додаткової перевірки» матеріалів архівно-слідчих справ, яка здійснювалася в рамках хрущовської реабілітації. Нові допити свідків, покази яких у 1937–1938 рр. стали підставою для винесення вироків, довели, що працівники НКВС, фабруючи справи, взагалі з ними не спілкувалися, а протоколи допитів складали власноруч і навіть самі їх підписували. Так, сві-

док І. І. Корнієнко заявив, що за справою Григорія Кириловича Бабенка «його не допитували, про факти антирадянської агітації Бабенка, записані в протоколі від його імені, йому, свідку, нічого не відомо, вказаний протокол він не підписував, і хто його підписав не знає» [14, арк. 39]. Також заперечив факт допиту за справою Т. С. Макаренка свідок І. Шулима, зазначивши, що його не допитували «ні у 1937 р., ні раніше, ні пізніше», а протокол допиту підписаний не їм, оскільки він «так не підписувався» і не підписується [10, арк. 43 Зв.].

Поширеними були і випадки, коли слідчі НКВС примушували свідків підписувати вже складені протоколи допитів, погрожуючи їм. Тому під час «додаткової перевірки» такі свідки не лише відмовлялися від попередніх показів, але надавали репресованому позитивну характеристику.

Підсумовуючи, зазначимо, що жертвами «куркульської операції» за цільовою категорією «колишні куркулі» стали селяни, зараховані до

всіх трьох категорій куркулів під час кампанії розкуркулення 1930–1931 рр., а також члени їхніх родин (так звані сини куркулів). Спільним для всіх репресованих було те, що у 1930–1933 рр. їх було вперше притягнуто до кримінальної відповідальності у позасудовому порядку органами ДПУ УСРР, а на момент початку Великого терору вони вже відбули покарання та повернулися до місць постійного проживання. Під час «куркульської операції» «колишніх куркулів» обвинувачували у здійсненні так званої «контрреволюційної агітації» за ст. 54-10 КК УСРР, оскільки застосування цієї статті полегшувало слідчим НКВС фальсифікацію кримінальних справ – достатньо було «зізнань» самого обвинуваченого і «правильних» показів свідків. Цього працівники НКВС досягали за допомогою тортур, погроз, часто власноруч заповнюючи і підписуючи протоколи допитів. В цілому, під час «куркульської операції» була завершена «велика чистка» українського села, розпочата наприкінці 1920–на початку 1930-х рр.

Джерела та література

1. Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447 / [сост.: М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Бриннер]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2009. 927 с.
2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. Ч. I. 614 с.
3. Юнге М. Другий етап проведення операції згідно з наказом №00447: з січня 1938 р. до кінця операції / М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. Ч. II. С. 7–21.
4. Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УСРР: проблеми наукового дослідження. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 35. С. 116–136.
5. Роголина Н. Л. Коллективизация: уроки пройденного пути. М.: Изд-во МГУ, 1989. 224 с.
6. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова]. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 2: 1938–1939. 704 с.
7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 1: 1937. 648 с.
8. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 5498.
9. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 5225.
10. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 3794.
11. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 5825.
12. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 4180.
13. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8457.
14. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 3985.